

-: રૂપરેખા :-

16.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

16.1 પ્રસ્તાવના

16.2 આર્થિક વિકાસ અને રોજગારી (Economic Development and Employment)

16.3 બેરોજગારીનો ખ્યાલ (Concept of Unemployment) :

16.3.1 પૂર્ણ રોજગારી કોને કહેવાય ?

16.4 ભારતમાં બેરોજગારીનું સ્વરૂપ :

16.4.1. ગ્રામીણ વિસ્તારની બેરોજગારી (Rural Unemployment) :

16.4.2 શહેરી વિસ્તારની બેરોજગારી (Urban Unemployment) :

16.5 બેરોજગારીનું માપન :

16.6 અર્થતંત્રમાં બેરોજગારી શા માટે ઉદ્ભવે છે ?

16.7 ભારતમાં બેરોજગારીનાં કારણો :

16.8 બેરોજગારી દૂર કરવાના ઉપાયો :

16.9 સમાપન :

16.10 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words):

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

◆ સંદર્ભ વાંચન

16.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે,

- બેરોજગારીનો ખ્યાલ સમજાવી શકશો.
- બેરોજગારીના વિવિધ પ્રકારો વિશે સમજ આપી શકશો.
- બેરોજગારીનું સ્વરૂપ આર્થિક વિકાસ અને રોજગારી સાથેના સંબંધને ઓળખી શકશો.
- ભારતમાં બેરોજગારીનાં કારણોની ચર્ચા કરી શકશો
- ભારતમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ, માપન અને તીવ્રતા નોંધી શકશો.
- બેરોજગારી દૂર કરવાના ઉપાયોની ચર્ચા કરી શકશો.

16.1 પ્રસ્તાવના :

બેરોજગારીની સમસ્યા એ ભારતીય અર્થતંત્ર સામેની એક અતિ ગંભીર અને સંવેદનશીલ

સમસ્યા છે. બેરોજગારી એ આર્થિક ઉપરાંત સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પરિમાણ ધરાવતી સમસ્યા પણ છે. આજે દુનિયાના તમામ દેશો આર્થિક વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ છે. માનવ સંસાધન એ આર્થિક વિકાસનું સાધન અને સાધ્ય બંને છે. કારણકે આર્થિક વિકાસ માનવ સંસાધનની ભાગીદારી વગર શક્ય બનતો નથી, તો આર્થિક વિકાસનો અંતિમ હેતુ માનવ સુખાકારીમાં વધારો કરવાનો છે. તેથી આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં માનવ સંસાધનનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય તે આવશ્યક છે. બેરોજગારીની સ્થિતિ એ માનવ સંસાધનના ઓછા કે અપૂરતા ઉપયોગની કે બગાડની સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. ભારતમાં આર્થિક વિકાસની સાથે રોજગારીની તકોમાં પણ વધારો થયો છે. પરંતુ તે વસ્તી વધારાના કારણે શ્રમદળમાં થયેલાં વધારા કરતાં ઓછો છે. આથી ભારતમાં બેરોજગારીની ગંભીર સમસ્યા ઉભી થઈ છે. ભારતમાં દરેક પંચવર્ષીય યોજના પછી બેરોજગારીનો પ્રશ્ન વધુને વધુ વિકટ બન્યો છે. આથી અર્થશાસ્ત્રના એક વિદ્યાર્થી તરીકે અર્થકારણની એક પાયાની સમસ્યા વિશે આપણી સમજ હોવી જોઈએ. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપણે બેરોજગારીનો ખ્યાલ, તેનું સ્વરૂપ, બેરોજગારી ઉભી થવાનાં કારણો, બેરોજગારી નિવારવાના ઉપાયો, રોજગારી અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો સંબંધ વગેરેની ચર્ચા દ્વારા બેરોજગારીના પ્રશ્ન અંગે વિગતે ચિંતન કરીએ.

16.2 આર્થિક વિકાસ અને રોજગારી (Economic Development and Employment):

આજે વિશ્વના તમામ વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશો પોતાના આર્થિક વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ છે. વિકસિત દેશો પોતાના દેશને આર્થિક વિકાસની વધુ ઊંચી સપાટીએ લઈ જવા પ્રયત્નશીલ છે, તો વિકાસશીલ દેશો ઊંચો આર્થિક વિકાસનો દર સિદ્ધ કરી પોતાના દેશની ગરીબી-બેરોજગારી જેવા પાયાના પ્રશ્નો હલ કરી ઊંચું જીવન ધોરણ હાંસલ કરવા માંગે છે. આમ, ઊંચો આર્થિક વિકાસ સિદ્ધ કરવો એ આજે દુનિયાના તમામ દેશોનું મહત્વનું લક્ષ્ય બની ગયું છે. આર્થિક વિકાસનો આધાર દેશની કુદરતી સંપત્તિ, મૂડી (માનવ સર્જિત સંપત્તિ) અને માનવ સંસાધનના પ્રમાણ અને તેના ઉપયોગ ઉપર છે. આર્થિક વિકાસ આ ત્રણેયની ઉચિત ભાગીદારીથી શક્ય બને છે. આર્થિક વિકાસ માનવ સંસાધન (શ્રમ)ની ભાગીદારી વગર શક્ય બનતો નથી. આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે તો આર્થિક વિકાસનો આધાર ભૌતિક મૂડી કરતાં માનવ મૂડી (શિક્ષિત અને તાલીમ ધરાવતો ઉચ્ચ ગુણવત્તા વાળો શ્રમ) પર વિશેષ આધાર રાખે છે. દુનિયાના ઘણાં દેશોએ વિપરીત કુદરતી સંજોગો અને અલ્પ કુદરતી સંપત્તિ સાથે પોતાના માનવ શ્રમ દ્વારા ટૂંકા ગાળામાં ઊંચો આર્થિક વિકાસ સિદ્ધ કર્યાના ઉદાહરણો આપણી સામે છે. આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં માનવ ભાગીદારી વધતાં (રોજગારી વધતાં) બેરોજગારી ઘટે છે. વળી, આર્થિક વિકાસનો ઊંચો દર સિદ્ધ થતાં રોજગારીની તકો વધે છે. આથી પણ બેરોજગારી ઘટે છે. જે શ્રમ રોજગારી મેળવે છે તે ઉત્પાદનમાં અને એ રીતે આર્થિક વિકાસમાં ફાળો આપે છે. આમ, આર્થિક વિકાસ રોજગારી વધારવામાં અને રોજગારીનો વધારો આર્થિક વિકાસને ઊંચે લઈ જવામાં ફાળો આપે છે. આ રીતે રોજગારી અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચે સીધો સંબંધ છે તેમ કહી શકાય.

જો કે એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈ એ કે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમાં સામાન્ય રીતે આધુનિકરણ થતું હોય છે, આધુનિક પદ્ધતિઓ મૂડી પ્રચુર હોવાથી અમુક પ્રમાણમાં રોજગારી ઘટાડે તેવું પણ બને. દેશના આર્થિક વિકાસ સાથે નિયોજકો, ઈજનેરો, ટેકનિશિયન વગેરે કુશળ શ્રમ (Skilled Labour)ની માંગ વધવાની સાથે અકુશળ શ્રમ (Unskilled Labour)ની માંગ ઘટે તેવું પણ બને. આથી આર્થિક વિકાસના વધારા

સાથે આવો શ્રમ બેરોજગાર બને તેવું સંભવ છે. બીજું, વિશ્વના દેશોનો એ પણ અનુભવ છે કે આર્થિક વિકાસનો દર વધે એટલે આપોઆપ રોજગારી વધે જ એવું હંમેશાં બન્યું નથી. વિશ્વ બેંક દ્વારા નિમાયેલી પિયર્સન સમિતિ એ નોંધ્યું છે કે આર્થિક વિકાસ આપોઆપ રોજગારી વધારે છે તે માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. રોબર્ટ મેકનેમારાએ પણ એવું જણાવ્યું છે કે ‘આર્થિક વિકાસ પૂર્ણ રોજગારી સૂચવતો નથી.’ ભારતનો પોતાના અનુભવ પણ છે કે 1991ના આર્થિક સુધારા પછી ભારતે આર્થિક વિકાસનો ઊંચો દર સિદ્ધ કર્યો હોવા છતાં બેરોજગારીનો પ્રશ્ન આજે પણ એટલો જ વિકટ છે.

આનો સીધો અર્થ એ છે કે આર્થિક વિકાસ રોજગારી સર્જનમાં મદદરૂપ બનતો હોવા છતાં ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશોએ આર્થિક વિકાસના ઊંચા દર સિદ્ધ કરવાના લક્ષ્યાંક સાથે રોજગારી વધારવાને પણ લક્ષ્યાંક બનાવવો જોઈએ. રોજગારી વધતાં આર્થિક વિકાસને પણ બળ મળશે. જે ફરીથી રોજગારી વધારામાં પરિણમશે અને પૂર્ણ રોજગારી તરફની દિશામાં અર્થતંત્ર આગળ વધશે.

16.3 બેરોજગારીનો ખ્યાલ (Concept of Unemployment) :

સાદા અર્થમાં બેરોજગારી એટલે રોજગારીના અભાવની સ્થિતિ. જો કે માત્ર કામ વગર બેસી રહેનારને અર્થશાસ્ત્રમાં બેરોજગાર ગણવામાં આવતા નથી. બેરોજગારીનું ચોક્કસ સ્વરૂપે અર્થઘટન કરવામાં આવે છે.

લોર્ડ ઓફ નેશન્સ કમિટીના મતે “જે વ્યક્તિ કામની શોધમાં હોય અને પોતાની ક્ષમતા અને યોગ્યતા અનુસાર કામ મેળવવામાં અસફળ રહે તો તેને બેરોજગાર કહેવાય.”, પ્રો. લોર્ડ મેનાર્ડ કેઈન્સે 1929-30ની મહામંદીના સમયે બેરોજગારીનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કર્યો છે. તે જણાવે છે કે “ અર્થતંત્રમાં પ્રવર્તમાન વેતન દરે કોઈ વ્યક્તિ કામ કરવા તૈયાર હોય છતાં તેને કામ ન મળતું હોય તો તેને ફરજિયાત બેકારી કહેવાય”. આ બંને અર્થઘટનોને આધારે કહી શકાય કે “જ્યારે પ્રવર્તમાન વેતનદરે કામ કરવાની ઈચ્છા અને યોગ્યતા ધરાવતી વ્યક્તિ કામની શોધમાં હોય છતાં તેને તેની લાયકાત અનુસાર કામ ન મળે તો તેવી વ્યક્તિને બેરોજગાર કહેવાય. આવી સામૂહિક સ્થિતિને બેરોજગારી કહેવામાં આવે છે.

નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં લેવાથી બેરોજગારીનો ખ્યાલ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

- (1) અર્થશાસ્ત્રમાં બેરોજગારી સ્વૈચ્છિક નહીં પરંતુ ફરજિયાત સ્વરૂપે છે, એટલે કે પ્રવર્તમાન વેતન દરે વ્યક્તિ સ્વૈચ્છિક રીતે કામ કરવા તૈયાર ન હોય તો તે બેરોજગાર નથી.
- (1) જે લોકો સક્રિય શ્રમ પૂરવઠાનો ભાગ નથી એટલે કે શ્રમદળનો હિસ્સો નથી તે પણ બેરોજગાર નથી. જેમ કે 14 વર્ષથી નાનાં બાળકો, વૃદ્ધો, અશક્ત લોકો, ગૃહિણીઓ. આ લોકો કામની શોધમાં હોતા નથી. તેથી તેઓ પણ બેરોજગાર ગણાતા નથી. પૂર્ણ રોજગારીને સમજવાથી પણ બેરોજગારીના ખ્યાલની વધુ સારી સ્પષ્ટતા થશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ક) :

- (1) બેરોજગારી એ ક્યાં પરિમાણો ધરાવતી સમસ્યા છે ?
.....
.....
- (2) આર્થિક વિકાસનો અંતિમ હેતુ શું છે અને આર્થિક વિકાસનો આધાર કઈ બાબત પર

રહેલો છે?

.....

.....

(3) બેરોજગારી કેવી સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે? - સમજાવો.

.....

.....

(4) બેરોજગારી એટલે શું?

.....

(5) પ્રો. લોર્ડ મેનાર્ડ કેઈન્સના મતે બેરોજગારી એટલે શું?

.....

.....

(6) લીગ ઓફ નેશન્સ કમિટીના મતે બેરોજગારી એટલે શું?

.....

.....

16.3.1 પૂર્ણ રોજગારી કોને કહેવાય ?

અનૈચ્છિક બેરોજગારીનો અભાવ એટલે પૂર્ણ રોજગારી.

પ્રવર્તમાન દરે કામ કરવાની ઈચ્છા અને યોગ્યતા (શક્તિ) ધરાવનારને ખૂબ ટૂંકાગાળામાં કામ મળી રહેતું હોય તેવી અર્થતંત્રની સ્થિતિ એટલે પૂર્ણ રોજગારી. રોજગારીની સમજૂતી આપવા માટે બેરોજગારીના ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે

(i) ઐચ્છિક બેરોજગારી : કામ કરવાની શક્તિ હોવા છતાં- કામ કરવાની ઈચ્છા ન હોય તેવા લોકો - જે સ્વૈચ્છાએ બેકાર હોય તેવી બેરોજગારીને ઐચ્છિક બેરોજગારી કહેવામાં આવે છે.

(ii) ઘર્ષણજન્ય બેરોજગારી : આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન કેટલાક જૂના ઉદ્યોગો નાશ પામતા હોય છે અને નવા ઉદ્યોગો સ્થપાતા હોય છે. નાશ પામતા (બંધ થતાં) ઉદ્યોગોના શ્રમિકોને જેટલો સમય કામ ન મળે અને તેઓ બેરોજગાર રહે તેને સંક્રાંત બેરોજગારી કહેવામાં આવે છે. તેને ઘર્ષણજન્ય બેરોજગારી પણ કહે છે.

(iii) અનૈચ્છિક બેરોજગારી : પ્રવર્તમાન દરે કામ કરવાની ઈચ્છા અને યોગ્યતા ધરાવનારને જ્યારે કામ ન મળે ત્યારે તેને ફરજિયાત બેકાર રહેવું પડે છે. આ બેરોજગારીને અનૈચ્છિક બેરોજગારી (ઈચ્છા વિરુદ્ધની) બેકારી કહેવાય. આ બેરોજગારી જ વાસ્તવિક અને ગંભીર છે.

16.4 ભારતમાં બેરોજગારીનું સ્વરૂપ :

ભારતમાં બેરોજગારીને તેના સ્વરૂપને આધારે મુખ્ય બે પ્રકારમાં વહેંચવામાં આવે છે.

(A) ગ્રામીણ વિસ્તારની બેરોજગારી અને (B) શહેરી વિસ્તારની બેરોજગારી

16.4.1 ગ્રામીણ વિસ્તારની બેરોજગારી (Rural Unemployment) :

ભારત ગામડાઓનો બનેલો દેશ છે. આજે પણ દેશની 68.8 % વસ્તી (2011 ના વસ્તી ગણતરી અહેવાલ મુજબ) ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહેતાં લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. ભારતીય ખેતીની પછાત અવસ્થાને કારણે વ્યાપક બેરોજગારી જોવા મળે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં જોવા મળતી બેરોજગારીના સ્વરૂપને આધારે તેના નીચે મુજબ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે.

(1) મોસમી બેરોજગારી (Seasonal Unemployment) :

શ્રમિકને મોસમમાં કે કોઈ ખાસ સમયમાં જ કામ મળે અને બાકીના સમયમાં ફરજિયાત બેરોજગાર રહેવું પડે તેવી સ્થિતિને મોસમી બેરોજગારી કહેવાય. ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રે સિંચાઈની અપૂરતી સગવડોના કારણે કૃષિક્ષેત્રે સંકળાયેલા વર્ગને વર્ષના માંડ 7-8 મહિના કામ મળે છે. તે પછીના સમયમાં તેને ફરજિયાત કામ વગર (બેરોજગાર) રહેવું પડે છે. જે મોસમી બેરોજગારી છે.

(2) પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી (Disguised Unemployment) :

જ્યારે કોઈ કામ કરવા માટે જરૂર હોય તેના કરતાં વધારે શ્રમિકો રોકાયેલા હોય ત્યારે આ પ્રકારની બેરોજગારી ઉદભવે છે. ભારતમાં કૃષિ સાથે સંકળાયેલા ગ્રામીણ કુટુંબો વૈકલ્પિક રોજગારીના અભાવની સ્થિતિમાં પોતાના વધારાના સભ્યને બેકાર રાખવાને બદલે બિનજરૂરી કૃષિમાં જોડી દે છે. પરિણામે કૃષિમાં ખરેખર જરૂર હોય તેના કરતાં વધુ માણસો રોકાયેલા હોય છે. જે પ્રચ્છન્ન બેરોજગાર છે. આ એવા શ્રમિકો છે કે જે બાહ્ય રીતે કામ કરતાં દેખાય પરંતુ તેનો ઉત્પાદન વૃદ્ધિમાં ફાળો બિલકુલ હોતો નથી. એટલે કે તેની સીમાંત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોય છે. આથી જો આવા વધારાના શ્રમિકોને ઉત્પાદન કાર્યમાંથી હટાવી લેવામાં આવે તો પણ કુલ ઉત્પાદનમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી. પ્રો. નર્ફસ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે કૃષિમાંથી આવા કેટલાક માણસોને ખસેડી લેવામાં આવે તો ખેત ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થવાને બદલે વધારો થવાની શક્યતા છે.

16.4.2 શહેરી વિસ્તારની બેરોજગારી (Urban Unemployment) :

ખેતી સિવાયની મોટા ભાગની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ શહેરી વિસ્તારમાં વિકસતી હોવાથી ગ્રામીણ વિસ્તારમાંથી લોકો રોજગારી માટે શહેરી વિસ્તારમાં સ્થળાંતર કરતાં હોય છે. ભારતમાં ધીમે ધીમે શહેરીકરણ વધી રહ્યું છે. શહેરી વિસ્તારમાં જોવા મળતી બેરોજગારીના સ્વરૂપને આધારે તેના નીચે મુજબ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે.

(1) ઔદ્યોગિક કામદારોની બેરોજગારી :

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે જોવા મળતી બેરોજગારીને પણ બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય.

(i) ચક્રીય બેરોજગારી (Cyclical Unemployment) :

મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થામાં મૂડીરોકાણ કરનાર વર્ગ અને બચત કરનાર જુદી જુદી વ્યક્તિઓ હોય છે. તેથી મૂડી રોકાણ અને બચત વચ્ચે અવારનવાર અસમતુલા પેદા થાય છે. આ ઉપરાંત માંગ અને પૂરવઠા વચ્ચે પણ અવારનવાર અસમતુલા પેદા થાય છે. પરિણામે ત્યાં તેજ-મંદી (વ્યાપારચક્ર) ઉદ્ભવે છે. જેમાં મંદીના સમયમાં માંગ ઘટવાથી રોજગારીની

તકોમાં ઘટાડો થાય છે. આથી બેરોજગારી ઉદભવે છે. ટૂંકમાં, મંદીમાં જ્યારે લોકોને કામ પરથી છૂટા કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને ચક્રીય કે વ્યાપાર ચક્રીય બેરોજગારી કહેવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, તેજ-મંદીની ઘટમાળને કારણે સર્જાતી બેરોજગારીને ચક્રીય બેરોજગારી કહે છે.

(ii) યંત્રજન્ય બેરોજગારી (Technological Unemployment) :

ઝડપી અને સસ્તું ઉત્પાદન મેળવવાના ઉદ્દેશથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર આધુનિકરણની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે. આધુનિકરણની પ્રક્રિયામાં જૂની ઉત્પાદન પદ્ધતિની જગ્યાએ નવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે તે સામાન્ય રીતે મૂડીપ્રચૂર હોય છે. જે ઉત્પાદનના એકમ દીઠ શ્રમનું પ્રમાણ ઘટાડે છે એટલે કે માણસોનું સ્થાન મશીનો લે છે. આથી કામ કરી રહેલા શ્રમિકોમાંથી કેટલાકને છૂટા થવાની ફરજ પડે છે, જે યંત્રજન્ય બેરોજગારી કહેવાય. કમ્પ્યુટર આવતા ટાઈપીસ્ટ બેરોજગાર થાય તો તે યંત્રજન્ય બેરોજગારી છે. ટૂંકમાં, જૂની ટેકનોલોજીની જગ્યાએ નવી ટેકનોલોજી આવતા જૂની ટેકનોલોજીમાં રોકાયેલા શ્રમિકો અમુક સમય માટે બેરોજગાર બને છે. જેને યંત્રજન્ય બેરોજગારી કહે છે.

(2) શિક્ષિત વર્ગની બેરોજગારી (Educated Unemployment) :

જ્યારે ભણેલ ગણેલ અને તાલીમબદ્ધ લોકોને તેની લાયકાત અનુસાર કામ ન મળે ત્યારે તેને શિક્ષિત બેરોજગારી કહેવામાં આવે છે. માનવશક્તિના ઉચિત આયોજનનો અભાવ, ખામી ભરેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ, આયોજનની વ્યૂહરચનાની કેટલીક મૂળભૂત ક્ષતિઓ, શિક્ષણના વ્યાપમાં થયેલા વધારા કરતાં રોજગારીની તકોમાં થયેલો ઓછો વધારો, શિક્ષિત લોકોની સ્વરોજગાર સર્જી શકવાની અસમર્થતા, શિક્ષિતોની માત્ર ટેબલ પુરશી વાળી - 'વ્હાઈટ કોલર જોબ'ની જ અપેક્ષા વગેરે કારણોને લીધે ભારતમાં શિક્ષિત બેરોજગારીનું પ્રમાણ ઘણું વધ્યું છે. તમામ પ્રકારની બેરોજગારીમાં શિક્ષિત બેરોજગારી સમાજ માટે વધુ ગંભીર અને ચિંતાજનક છે. કારણકે શિક્ષણ અને તાલીમ મેળવ્યા પછી પણ વ્યક્તિને તેની યોગ્યતા અનુસાર કામ ન મળે તો તેને લીધી ઉદ્ભવતી હતાશા માત્ર બેરોજગાર વ્યક્તિને જ નહીં પરંતુ સમગ્ર સમાજ ઉપર ઘણી નકારાત્મક અસરો જન્માવે છે. શિક્ષિત બેરોજગારી ખુલ્લી (શિક્ષિત વ્યક્તિને બિલકુલ કામ ન મળે) અને આંશિક બેરોજગારી (વ્યક્તિને તેની ક્ષમતા કરતાં ઓછી કે ઉતરતી કક્ષાની રોજગારી મળે તેવી સ્થિતિ) બંને સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

(3) ખુલ્લી બેરોજગારી (Open Unemployment) :

કામની યોગ્યતા ધરાવતી વ્યક્તિ, કામની શોધમાં હોય અને તેન બિલકુલ કામ ન મળે , થોડા સમય માટે પણ કામ ન મળે તો તે ખુલ્લી બેરોજગારી છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાંથી શહેરી વિસ્તારમાં કામ કરવા આવે અને તેને કામ ન મળે અને તે પૂર્ણ સમય માટે બેરોજગાર રહે તો તે ખુલ્લી બેરોજગારી છે.

(4) આંશિક/ અલ્પ/ અર્ધ બેરોજગારી (Under Unemployment) :

વ્યક્તિને તેની ક્ષમતા કરતાં ઓછી કે ઉતરતી કક્ષાની રોજગારી મળે તેવી સ્થિતિ. અકુશળ મજૂરને બધાં દિવસો કામ ન મળે અથવા જે દિવસોમાં કામ મળે તેમાં પૂરા કલાક કામ ન

મળે, ચોક્કસ તાલીમ પામેલી વ્યક્તિને તેની તાલીમને અનુરૂપ કામ ન મળે. દા.ત. સિવિલ એન્જિનિયરને ડ્રાફ્ટમેન તરીકે નોકરી કરવી પડે તો તે અર્ધબેરોજગાર છે તેમ કહેવાય.

ખૂલ્લી અને અર્ધબેરોજગારી ગ્રામીણ વિસ્તારમાં પણ જોવા મળતી હોય છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ક) :

- (1) પૂર્ણ રોજગારી કોને કહેવાય ?
- (2) ભારતમાં બેરોજગારીના પ્રકારો કેટલા છે અને ક્યાં ક્યાં છે. - જણાવો.
- (3) “ભારતમાં બેરોજગારીના સ્વરૂપને આધારે તેના ક્યાં પ્રકારો પાડવામાં આવે છે ?.
- (4) મોસમી બેરોજગારી અને પ્રચ્છન્ન બેરોજગારીની વ્યાખ્યા જણાવો..
- (5) ચક્રીય બેરોજગારી અને યંત્રજન્ય બેરોજગારી ક્યાં ક્ષેત્રે જોવા મળે છે ?

16.5 ભારતમાં બેરોજગારીનું માપન : :

ભારતમાં NSSO(National Sample Survey Organization) બેરોજગારીનું માપન કરે છે. જો કોઈ વ્યક્તિને દરરોજ 8 કલાક અને વર્ષમાં 273 દિવસ કામ મળે તો તેને પૂર્ણ રોજગારી મળે છે તેમ કહેવાય.

બેરોજગારીને માપવા માટે ત્રણ ખ્યાલો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

- (i) લાંબાગાળાની બેરોજગારી
- (ii) સાપ્તાહિક બેરોજગારી
- (iii) દૈનિક બેરોજગારી

(i) લાંબા ગાળાની બેરોજગારી (Usual Status Unemployment) :

જે વ્યક્તિ શ્રમના પૂરવઠામાં સામેલ હોય (એટલે કે કામ કરવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય અને કામની શોધમાં હોય) તેને જો વર્ષ દરમિયાન 183 દિવસ કરતાં ઓછા દિવસ માટે કામ મળે તો તે વ્યક્તિ લાંબા ગાળાની દૃષ્ટીએ બેરોજગાર છે તેમ કહેવાય. લાંબા

ગાળાની બેરોજગારીનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ વર્ષમાં મોટા ભાગના દિવસો દરમિયાન બેરોજગાર હતી. આ બેરોજગારીને ખૂલ્લી કે સંપૂર્ણ બેરોજગારી પણ કહેવામાં આવે છે.

આ બેરોજગારી નીચેના સૂત્ર દ્વારા મેળવી શકાય.

લાંબા ગાળાની બેરોજગારીનો દર =

$$\frac{183 \text{ દિવસ કે તેના કરતાં વધુ દિવસ માટે ન મેળવી શકનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા}}{\text{શ્રમનો કુલ સક્રિય પુરવઠો (શ્રમદળ)}} \times 100$$

ઉદાહરણ તરીકે જો શ્રમદળનો કુલ સક્રિય પુરવઠો 10 કરોડ હોય અને તેમાં 183 દિવસ માટે કામ ન મેળવી શક્તિ વ્યક્તિઓની સંખ્યા 1 કરોડ હોય તો,

લાંબા ગાળાની બેરોજગારીનો દર - 100 - 10%

અર્થતંત્રમાં 10 % લોકો લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિએ બેરોજગાર છે તેમ કહી શકાય. આ રીતે સામાહિક અને દૈનિક બેરોજગારી પણ માપી શકાય છે.

(ii) સામાહિક બેરોજગારી : (Weekly Status Unemployment) :

આ ખ્યાલ મુજબ જે દિવસે મોજણી કરવામાં આવી હોય તે પહેલાંના આખા અઠવાડિયા દરમિયાન વ્યક્તિએ કામની શોધ કરી હોય છતાં અઠવાડિયામાં એક પણ દિવસ-એક કલાક માટે પણ કામ ન મળ્યું હોય તો વ્યક્તિ સમગ્ર સપ્તાહ દરમિયાન બેરોજગારી હતી તેમ કહેવાય. આ ખ્યાલ અઠવાડિયે સરેરાશ કેટલી વ્યક્તિ બેરોજગાર હતી તેનો ખ્યાલ આપે છે. આના પરથી મુખ્યત્વે મોસમી બેરોજગારીનો ખ્યાલ આવે છે.

(iii) દૈનિક બેરોજગારી: (Daily Status Unemployment) :

આ ખ્યાલ મુજબ જે દિવસે મોજણી કરવામાં આવી હોય તે પહેલાંના આખા અઠવાડિયાના દરેક દિવસની નોંધ કરવામાં આવે છે. જો વ્યક્તિને 1 કલાકથી વધુ અને 4 કલાકથી ઓછું કામ મળ્યું હોય તો તેને અર્ધા દિવસ માટે કામ મળ્યું અને અર્ધા દિવસ માટે તે કામ વિનાની એટલે કે બેરોજગાર હતી તેમ કહેવાય. જો 100 માણસોને આ રીતે દિવસ દરમિયાન 1 થી 4 કલાક કામ મળ્યું હોય તો 50 માણસોને રોજગારી મળી ગણાય. આ પ્રકારની બેરોજગારી દૈનિક બેરોજગારી કહેવાય. બેરોજગારી માપવાની આ સૌથી અસરકારક પદ્ધતિ છે. દૈનિક બેરોજગારીની સ્થિતિને આધારે દેશમાં વધુમાં વધુ બેરોજગારી કેટલી છે તેનું માપન થઈ શકે છે.

16.6 અર્થતંત્રમાં બેરોજગારી શા માટે ઉદ્ભવે છે ? :

આમ તો બેરોજગારી એ માત્ર આર્થિક સમસ્યા જ નથી અને બેરોજગારીના ઉદ્ભવ પાછળ પણ અનેક પરિબલો જવાબદાર હોય છે. આમ છતાં અર્થશાસ્ત્રની ટેકનિકલ ભાષા મુજબ સૈદ્ધાંતિક રીતે બેરોજગારી કઈ રીતે ઉદ્ભવે છે તે તપાસીએ. લોકો પોતાની આવકનો બધો ભાગ વપરાશ પાછળ ખર્ચતા નથી. તેમાંથી કેટલાક ભાગની બચત કરે છે. જેટલો ભાગ બચાવે તેટલી ઓછી વસ્તુઓનો વપરાશ થતાં ઉત્પાદન ઓછું થાય છે. તેથી રોજગારી ઘટે છે અને બેરોજગારી ઉદ્ભવે છે. જો વધારાની બચત જેટલું જ મૂડીરોકાણ થાય તો (મૂડીરોકાણ દ્વારા મૂડીગત વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થશે ત્યાં રોજગારી વધશે) આથી બેરોજગારી ઘટી શકે. પરંતુ બધી બચતોનું મૂડી રોકાણ થતું નથી. ઘણી

બચતો નિષ્ક્રિય પડી રહે છે. આથી અર્થતંત્રમાં બેરોજગારી ઉદભવે છે. ઉપરોક્ત લખાણ સિવાય બીજા કારણો પણ બેરોજગારી માટે જવાબદાર છે જે નીચે મુજબ છે.

16.7 ભારતમાં બેરોજગારીના કારણો :

ભારતમાં બેરોજગારી માટે વિવિધ કારણો વધતાં ઓછા અંશે જવાબદાર છે. જેની ચર્ચા નીચે મુજબ કરી શકાય.

16.7.1 વસ્તીવૃદ્ધિનો ઊંચો દર અને શ્રમના પૂરવઠામાં વધારો :

ભારત વસ્તી સંક્રમણના બીજા તબક્કામાં છે. આ તબક્કો એવો છે કે જેમાં જન્મદર ખૂબ ઊંચો હોય છે, જ્યારે તબીબી સુવિધાઓ-સંશોધનોને પરિણામે મૃત્યુદર નીચો થઈ ગયો હોય છે. આથી ખૂબ ઊંચા દરે વસ્તી વધે છે. જેને વસ્તી વિસ્ફોટ (Population Explosion) પણ કહેવામાં આવે છે. 1951માં દેશની વસ્તી 36.11 કરોડ હતી, તે વધીને 2011 માં 121.08 કરોડ થઈ છે. આ વધારો લગભગ સાડાત્રણ ગણો છે. વસ્તી વધારો થવાથી દેશના શ્રમદળ (શ્રમિકોની સંખ્યામાં) વધારો થાય છે. આ શ્રમદળને કામ આપવા માટે વધુ રોજગારીનું સર્જન કરવું પડે છે. પરંતુ ભારતમાં વિવિધ કારણોસર શ્રમદળના વધારાની તુલનામાં રોજગારીનું સર્જન ઘણું ઓછું થયું છે. આથી દેશમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધવા પામ્યું છે.

16.7.2 નીચો આર્થિક વિકાસનો દર :

જો આર્થિક વિકાસનો દર ઊંચો હોય તો રોજગારીની તકોનું વધું સર્જન થતાં બેરોજગારીના પ્રમાણમાં ઘટાડો થાય. પરંતુ ભારતમાં આર્થિક વિકાસનો દર ઘણો નીચો અને અસમતોલ રહ્યો છે. ભારતમાં આર્થિક વિકાસનો દર આયોજનના પ્રથમ ત્રણ દાયકા સુધી સરેરાશ માત્ર 3.5 % આસપાસ રહ્યો છે. 1880 પછી 5 % અને 1990 પછી તે 6 થી 8 % રહ્યો છે, આથી રોજગારીની તકો પૂરતા પ્રમાણમાં સર્જાતી નથી. જ્યારે બીજી બાજુ સતત વસ્તી વધારાના કારણે કામ માંગનારાઓની સંખ્યા સતત વધતી રહી છે. આ રીતે નીચો અને અસમતોલ આર્થિક વિકાસનો દર ભારતની ઊંચા દરે વધતી વસ્તીને પૂરતા પ્રમાણમાં રોજગારી પૂરી પાડવામાં અપૂરતો સાબિત થયો છે. આથી બેરોજગારીનો પ્રશ્ન ઉકેલવાને બદલે વધુ ગંભીર બન્યો છે.

16.7.3 ખામી ભરેલી વિકાસની વ્યૂહરચના :

વિકાસની વ્યૂહરચના એટલે વિકાસ કેવી રીતે કરવો. કૃષિના વિકાસ દ્વારા વિકાસ કરવો કે ઉદ્યોગોના વિકાસ દ્વારા વિકાસ કરવો. જો ઉદ્યોગોના વિકાસ દ્વારા વિકાસ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવે તો તેમાં નાના પાયાના અને ગૃહઉદ્યોગો સ્થાપી વિકાસ કરવો કે મોટા અને ભારે પાયાના ઉદ્યોગો સ્થાપી વિકાસ કરવો. આ સંદર્ભમાં ભારતે બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી ભારે પાયાના ઉદ્યોગો સ્થાપવાની નીતિ અમલમાં મૂકી છે. આથી રોજગારીમાં ધીમો વધારો થયો છે. 1978-79 માં થયેલા એક સંશોધન મુજબ 16582 રૂપિયાના મૂકી રોકાણ સામે નાના પાયાના ઉદ્યોગ દ્વારા એક રોજગારીની તક ઉભી થતી હતી. જ્યારે મોટા ઉદ્યોગમાં એક રોજગારીની તક 68166 રૂપિયાના રોકાણે થતી હતી. આ તફાવત ચાર ગણાથી વધુ છે. આનો અર્થ એ કરી શકાય કે જો ભારતે નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં રોકાણ કરવાની નીતિ અમલમાં મૂકી હોત તો ચાર ગણી વધુ રોજગારીની તકોનું સર્જન થયું હોત અને બેરોજગારીની સમસ્યા લગભગ નિવારી શકાય હોત. બીજા એક અંદાજ મુજબ સરકારે મોટા ઉદ્યોગમાં એક વ્યક્તિને રોજગારી આપવા

માટે 40,000 રૂપિયા રોક્યા છે. જ્યારે ખૂબ ભારે મૂડીરોકાણવાળા પેટ્રોલિયમ-રસાયણ ઉદ્યોગમાં તો મૂડી રોકાણની જરૂરીયાત 60000 થી 90000 રૂપિયા જેટલી ઊંચી હતી. જ્યારે ગૃહ ઉદ્યોગો અને અતિ નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં માત્ર ભારતમાં શિક્ષણ અને તાલીમના અભાવે એક વ્યવસાયમાં બેરોજગારી સર્જાય તો શ્રમિક અન્ય વ્યવસાયમાં જઈ શકતો નથી. આ રીતે શ્રમિકોની વ્યાવસાયિક ગતિશીલતા ઓછી રહી છે. આ ઉપરાંત ભારતીય શ્રમિકની ધર્મ, રીતિ રીવાજો, રહેણીકરણી, ભાષા, કુટુંબથી જૂદું પડવું વગેરેને કારણે તેની ભૌગોલિક ગતિશીલતા પણ ઓછી રહે છે. આ ઓછી ગતિશીલતાને કારણે જ્યાં રોજગારીની તકો હોય ત્યાં શ્રમ જતો નથી. જે બેરોજગારીમાં વધારો કરે છે.

આ ઉપરાંત, ઊંચો આર્થિક વિકાસનો દર સિદ્ધ કરીને રોજગારીની તકો સિદ્ધ કરવામાં આયોજનની નિષ્ફળતા, રોજગારી સર્જનમાં ફાળો આપી શકે તેવા કુશળ નિયોજકો અને ઉદ્યોગ સાહસિકોની તંગી, ઉત્પાદનના માનવ સિવાયના સાધનોની અછૂત, સરકારની રોજગારી સર્જન માટેની યોજનાઓની નિષ્ફળતા, કૃષિમાં જમીન સુધારા નીતિનો બિનઅસરકારક અમલ વગેરે જેવા પરિબલો પણ બેરોજગારી માટે જવાબદાર છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ખ) :

(1) બેરોજગારીને માપવા માટેના ખ્યાલો જણાવો.

.....
.....

(2) સામાહિક બેરોજગારી અને દૈનિક બેરોજગારી કોને કહેવાય ?

.....
.....

(3) લાંબાગાળાની બેરોજગારીનો દર શોધવાનું સૂત્ર લખો.

.....

16.8 બેરોજગારી દૂર કરવાના ઉપાયો :

ભારતમાં પ્રવર્તમાન બેરોજગારી માટે નીચે મુજબ ઉપાયો પ્રયોજી શકાય.

16.8.1 આર્થિક વિકાસનો દર ઊંચો લઈ જવો.

આર્થિક વિકાસના દરમાં વધારો થાય તો રોજગારીની તકોમાં વધારો થતાં બેરોજગારી ઘટે. ભારતમાં આર્થિક વિકાસનો દર એકંદરે નીચો અને અસ્થિર રહેતા રોજગારી સર્જનનો દર વધતી શ્રમ સંખ્યા સાથે તાલ મિલાવી શક્યો નથી. આથી ભારતે જાહેર-ખાનગી-સહકારી વિદેશી એ રીતે તમામ સ્તરે વધુ રોકાણ દ્વારા આર્થિક વિકાસનો ઊંચો દર સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કાયમી ધોરણે બેરોજગારીના પ્રશ્નને ઉકેલવા માટે સ્થિરતા સાથે આર્થિક વિકાસ એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ છે.

16.8.2 નાના પાયાના અને શ્રમ પ્રચૂર ઉદ્યોગોના વિકાસને પ્રાથમિકતા આપવી :

ભારત માટે ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રશ્ન જેટલો અગત્યનો છે તેટલો જ

અગત્યનો પ્રશ્ન રોજગારીમાં વધારો કરવાનો છે. આથી ભારતે ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે ગૃહ-ગ્રામ-કુટિર ઉદ્યોગો, અતિ નાના પાયાના ઉદ્યોગો અને નાના પાયાના ઉદ્યોગોના વિકાસ પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની આવશ્યકતા છે. આવા ઉદ્યોગો શ્રમ પ્રચૂર હોય ઓછી મૂડીથી શરૂ થઈ વધુ રોજગારીનું સર્જન કરશે. ભારત ગામડાંઓનો બનેલો દેશ છે. વળી, દેશના દરેક ભાગમાં આવા ઉદ્યોગો માટે જરૂરી કૌશલ્યો અને વણવપરાયેલી બચતો પણ ઉપલબ્ધ હોય છે. જો આમ કરવામાં સફળતા મળશે તો વિપુલ પ્રમાણમાં રોજગારીની તકોનું સર્જન થશે અને પરિણામે બેરોજગારીના પ્રમાણમાં મોટો ઘટાડો શક્ય બનશે.

16.8.3 ખેતીનું આધુનિકરણ અને ખેતી સંલગ્ન ઉદ્યોગોનો વિકાસ :

ભારતમાં સૌથી વધુ બેરોજગારી ગ્રામીણ વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. ભારતમાં ખેતીની પછાત અવસ્થાને કારણે તેમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં મોસમી બેરોજગારી જોવા મળે છે અને કૃષિ સિવાયના ક્ષેત્રોના વિકાસના અભાવે કૃષિમાં પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી પણ ખૂબ જોવા મળે છે. આ સમસ્યા હલ કરવા માટે કૃષિમાં સિંચાઈની સગવડોમાં વધારો કરવા સાથે તેનું આધુનિકરણ કરવું જોઈએ અને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કૃષિ સંલગ્ન ક્ષેત્રો જેવા કે પશુપાલન તેમજ કૃષિ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આ પરીબળ એક સાથે અનેક ધ્યેયો સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે. લોકોને સ્થાનિક કક્ષાએ કામ મળતા બિનજરૂરી સ્થળાંતર અટકશે. ઉપરાંત કૃષિ સાથે સંકળાયેલા મોટા વર્ગની આવક વધતાં અન્ય વપરાશી ઉદ્યોગોમાં પણ રોજગારીની તકો સર્જાશે. દેશમાં બેરોજગારીના પ્રશ્નને નિવારવા માટે સૌ પ્રથમ ગ્રામીણ બેરોજગારીનો ઉકેલ શોધવો વધુ જરૂરી છે.

16.8.4 વસ્તી વૃદ્ધિનું નિયંત્રણ કરવું જોઈએ :

ભારતમાં સતત વધતી જતી બેરોજગારીનું મુખ્ય કારણ સતત ઊંચા દરે થતો વસ્તી વધારો છે. દેશના વિકાસ સાથે રોજગારીમાં પણ વધારો થાય છે. પરંતુ આ રોજગારીની તકોમાં થતો વધારો વસ્તી વધારાના દરને પહોંચી શકતો નથી. આથી બેરોજગારીની સંખ્યામાં સતત વધારો થયો છે. આથી ભારતે અસરકારક વસ્તી નિયંત્રણની નીતિ અમલમાં મૂકી વસ્તીવૃદ્ધિ પર અંકુશ મુકવો જ રહ્યો. જો આમ થશે તો જ લાંબાગાળે બેરોજગારીનો પ્રશ્ન ઉકેલાશે.

16.8.5 શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ફેરફાર દ્વારા માનવશક્તિનું ઉચિત આયોજન કરવું :

તમામ બેરોજગારી કરતાં શિક્ષિત બેરોજગારીનો પ્રશ્ન વધુ વધુ ગંભીર છે. ભારતમાં શિક્ષણપ્રથાની કેટલીક મૂળભૂત ખામીને કારણે ભણેલ ગણેલ અને તાલીમ પામેલ લોકો પણ સ્વરોજગારીનું સર્જન કરી શકતા નથી. વળી, આ કહેવાતો તાલીમ પામેલો શ્રમ પણ ઉદ્યોગોની જરૂરિયાતો પ્રમાણેની લાયકાત ધરાવતો હોતો નથી. આથી શિક્ષિત બેરોજગારીની ફોજ ઉભી થઈ છે. ભારતે આ સમસ્યાના નિવારણ માટે માત્ર વર્તમાન પરિક્ષાલક્ષી શિક્ષણ પ્રણાલીને બદલે કૌશલ્યલક્ષી (skill base) શિક્ષણ, શિક્ષિતો નોકરી ઈચ્છુક નહીં નોકરી આપનાર બને, સ્વ-રોજગારી ઉભી કરી શકે તેમજ વર્તમાન સમયની જરૂરિયાત મુજબનો શ્રમ તૈયાર કરે તે પ્રકારે શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

16.8.6 સરકારે રોજગારલક્ષી યોજનાઓનો વ્યાપ અને અસરકારકતા વધારવી જોઈએ. :

ટૂંકાગાળામાં રોજગારીના પ્રશ્નને હળવો કરવા તેમજ સમાજના અત્યંત ગરીબ અને ખાસ કરીને અકુશળ શ્રમિકો માટે સરકાર વિવિધ રોજગારલક્ષી યોજનાઓ અમલમાં મૂકતી હોય છે. જેમ કે હાલમાં ગરીબીરેખા નીચે જીવતા ગરીબ પરિવારને 100 દિવસ રોજગારી આપતી મનરેગા યોજના કાર્યરત છે. સરકારે વિવિધ પ્રકારના કૌશલ્ય ધરાવતા લોકો માટે રોજગાર યોજનાઓ લાગુ કરવી જોઈએ, તેમજ પૂરતી નાણાકીય ફાળવણી કરી તેનો અસરકારક અમલ કરવો જોઈએ.

આ ઉપરાંત, બેરોજગારી દૂર કરવા અને તે માટે આર્થિક વિકાસનો ઊંચો દર સિદ્ધ કરવા માટે બચત અને મૂડીરોકાણ વધારવા જોઈએ., આંતર માળખાકીય સગવડના ક્ષેત્રમાં રોકાણ વધારવું જોઈએ., શ્રમની ગતિશીલતા વધે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ., વિદેશ મૂડી રોકાણને આકર્ષવાના પ્રયત્ન વખતે તેની રોજગાર ક્ષમતાને ખાસ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ વગેરે પગલાઓ પ્રયોજી શકાય.

16.9 સમાપન :

ભારતમાં પ્રવર્તમાન બેરોજગારી વિશે આપણે અભ્યાસ કર્યો. બેરોજગારીની સ્થિતિ ભારતમાં ઘણી ગંભીર છે. બેરોજગારીને કારણે ગરીબી અને અસમાનતા સહિતની બીજી ઘણી સમસ્યાઓ ઉભી થાય છે. ભારતે આયોજન દરમિયાન બેરોજગારી નિવારણ માટે ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા છે. પરંતુ એ પણ હકીકત છે કે આ પ્રયત્નો પૂરતા કારગત નીવડ્યા નથી. ગરીબીના પ્રકારોને આધારે કહી શકાય કે દરેક પ્રકારની બેરોજગારી માટે તેને અનુરૂપ રણનીતિ બનાવી બેરોજગારી નિવારવા માટે આગળ વધવું જોઈએ. બેરોજગારીની સમસ્યા ઉકેલાશે તો ભારતની અનેક સમસ્યાઓનો પણ અંત આવશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ક) :

(1) ભારતમાં બેરોજગારીને દૂર કરવાના ઉપાયો જણાવો.

.....
.....

(2) નાના પાયાના અને શ્રમ પ્રચૂર ઉદ્યોગોના વિકાસ કઈ રીતે ભારતમાં બેરોજગારી ઘટાડી શકે ? તમારા મંતવ્યો જણાવો.

.....
.....

(3) “લાંબા ગાળે બેરોજગારી દૂર કરવાનો ઉપાય ઊંચો આર્થિક વિકાસનો દર જ છે” - આ વિધાનની ચર્ચા કરો.

.....
.....

(4) સરકારે રોજગારલક્ષી યોજનાઓનો વ્યાપ અને અસરકારકતા શા માટે વધારવી જોઈએ ?

.....
.....

(5) બેરોજગારી દૂર કરવા માટે હાલની શિક્ષણ પ્રણાલીમાં કેવાં પરિવર્તનો આવશ્યક છે ?

.....
.....

(6) શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ફેરફાર દ્વારા માનવશક્તિનું આયોજન કઈ રીતે કરવાથી બેરોજગારી દૂર કરી શકાય ?

.....
.....

16.10 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words) :

- બેરોજગારી : જ્યારે પ્રવર્તમાન વેતનદરે કામ કરવાની ઈચ્છા અને યોગ્યતા ધરાવતી વ્યક્તિ કામની શોધમાં હોય છતાં તેને તેની લાયકાત અનુસાર કામ ન મળે તો તેવી વ્યક્તિને બેરોજગાર કહેવાય. આવી સામૂહિક સ્થિતિને બેરોજગારી કહેવામાં આવે છે.
- પૂર્ણ રોજગારી : અનૈચ્છિક બેરોજગારીનો અભાવ એટલે પૂર્ણ રોજગારી.
- એચ્છિક બેરોજગારી : કામ કરવાની શક્તિ હોવા છતાં- કામ કરવાની ઈચ્છા ન હોય તેવા લોકો - જે સ્વૈચ્છાએ બેકાર હોય તેવી બેરોજગારીને એચ્છિક બેરોજગારી કહેવામાં આવે છે.
- અનૈચ્છિક બેરોજગારી : પ્રવર્તમાન દરે કામ કરવાની ઈચ્છા અને યોગ્યતા ધરાવનારને જ્યારે કામ ન મળે ત્યારે તેને ફરજિયાત બેકાર રહેવું પડે છે. આ બેરોજગારીને અનૈચ્છિક બેરોજગારી (ઈચ્છા વિરુદ્ધની) બેકારી કહેવાય.
- પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી : જ્યારે કોઈ કામ કરવા માટે જરૂર હોય તેના કરતાં વધારે શ્રમિકો રોકાયેલા હોય ત્યારે આ પ્રકારની બેરોજગારી ઉદભવે છે.
- મોસમી બેરોજગારી : શ્રમિકને મોસમમાં કે કોઈ ખાસ સમયમાં જ કામ મળે અને બાકીના સમયમાં ફરજિયાત બેરોજગાર રહેવું પડે તેવી સ્થિતિને મોસમી બેરોજગારી કહેવાય.
- ચક્રીય બેરોજગારી : તેજ-મંદીની ઘટમાળને કારણે સર્જાતી બેરોજગારીને ચક્રીય બેરોજગારી કહે છે.
- યંત્રજન્ય બેરોજગારી : જૂની ટેકનોલોજીની જગ્યાએ નવી ટેકનોલોજી આવતા જૂની ટેકનોલોજીમાં રોકાયેલા શ્રમિકો અમુક સમય માટે બેરોજગાર બને છે. જેને યંત્રજન્ય બેરોજગારી કહે છે.
- આંશિક/અલ્પ/અર્ધ બેરોજગારી : વ્યક્તિને તેની ક્ષમતા કરતાં ઓછી કે ઉતરતી કક્ષાની રોજગારી મળે તેવી સ્થિતિ.
- શિક્ષિત વર્ગની બેરોજગારી : જ્યારે ભણેલ ગણેલ અને તાલીમબદ્ધ લોકોને તેની લાયકાત અનુસાર કામ ન મળે ત્યારે તેને શિક્ષિત બેરોજગારી કહેવામાં આવે છે.

લાંબા ગાળાની બેરોજગારી : જે વ્યક્તિ શ્રમના પૂરવઠામાં સામેલ હોય (એટલે કે કામ કરવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય અને કામની શોધમાં હોય) તેને જો વર્ષ દરમિયાન 183 દિવસ કરતાં ઓછા દિવસ માટે કામ મળે તો તે વ્યક્તિ લાંબા ગાળાની દૃષ્ટીએ બેરોજગાર છે તેમ કહેવાય.

16.11 નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (1) બેરોજગારીનો ખ્યાલ વિગતે સમજાવો.
- (2) ભારતમાં બેરોજગારીનાં વિવિધ પ્રકારો સમજાવો.
- (3) બેરોજગારીનું સ્વરૂપ અને આર્થિક વિકાસ અને રોજગારી સાથેના સંબંધની સમજૂતી આપો.
- (4) ભારતમાં બેરોજગારીનાં કારણો તપાસો.
- (5) ભારતમાં બેરોજગારી દૂર કરવાના ઉપાયો જણાવો.
- (6) “ગરીબીનું વિષયક” સમજાવો. આ વિષયક તોડવા માટેના ઉપાયો જણાવો.
- (7) ભારતમાં ગરીબી પાછળનાં વિવિધ કારણો તપાસો.
- (8) ભારતની ગરીબી દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવો.
- (9) ભારતમાં બેરોજગારી નિયમન માટે સરકારી પ્રયત્નોની ઉપયોગીતા અને મર્યાદાઓ જણાવો.
- (10) બેરોજગારી એક ગંભીર સમસ્યા છે આ વિશે નિબંધ લખો.

16.11.1 બહુ વૈકલ્પિક પ્રશ્નો :

- (1) પ્રચ્છન્ન બેરોજગારીની બાબતમાં નીચેનામાંથી શું સાચું છે ?
 - (A) તેની સીમાંત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોય છે.
 - (B) તેઓ ખરેખર કામ કરતાં નથી
 - (C) તેઓને કૌશલ્યલક્ષી શિક્ષણની જરૂર હોય છે.
 - (D) આપેલ તમામ
- (2) બેરોજગાર કોણ છે ?
 - (A) એચ્છિક રીતે બેરોજગાર છે તે
 - (B) અનએચ્છિક રીતે બેરોજગાર છે તે
 - (C) કામ નથી કરતો તે
 - (D) આપેલ તમામ
- (3) ભારતમાં બેરોજગારી માટે શ્રમની કેવી અગતિશીલતા જવાબદાર છે ?
 - (A) ભૌગોલિક ગતિશીલતા
 - (B) વ્યાવસાયિક ગતિશીલતા
 - (C) (A) અને (B) બંને
 - (D) એક પણ નહીં
- (4) બેરોજગારી દૂર કરવાના ઉપાયોમાં નીચેનામાંથી કોનો સમાવેશ થાય છે ?
 - (A) આર્થિક વિકાસનો દર ઊંચે લઈ જવો

- (B) ખેતીનું આધુનિકરણ કરવું
- (C) વસ્તીવૃદ્ધિનું નિયંત્રણ કરવું
- (D) આપેલ તમામ

16.11.2 કૌસમાં આપેલ શબ્દોમાંથી યોગ્ય શબ્દની પસંદગી કરી ખાલીજગ્યા પૂરો

- (1) આર્થિક વિકાસનું સાધન અને સાધ્ય..... છે. (માનવ સંસાધન, કુદરતી સંસાધન, આર્થિક વિકાસ)
- (2)એટલે રોજગારીના અભાવની સ્થિતિ. (બેરોજગારી, ગરીબી, ઓછું ઔદ્યોગિકરણ)
- (3) પ્રવર્તમાન દરે કામ કરવા તૈયાર હોય છતાં કામ ન મળતું હોય તેનેબેકારી કહેવાય. (ફરજિયાત, માળખાગત, અસ્થિર)
- (4) તેજી-મંદીની ઘટમાળને કારણે સર્જાતી બેરોજગારીનેબેરોજગારી કહે છે. (ચક્રીય, ગુપ્ત, મોસમી)
- (5) અનઅસ્થિર બેરોજગારીનો અભાવ એટલેરોજગારી. (પૂર્ણ, અપૂર્ણ, આંશિક)

◆ કેટલુંક ઉપયોગી વાંચન (સંદર્ભસૂચિ)

- (1) Puri V .K. Mishra S.K. 2021. Indian Economy (Thirty Ninth Edition), Himalaya Publishing House : New Delhi (Chapter 12 pp 151-179).
- (2) Dwivedi H.N., Kumar Ranjan. 2017. Indian Economy, Arihant Publication (India) limited : New Delhi (Chapter 14 pp 135-144).
- (3) Singh Ramesh. 2015. Indian Economy (Seventh Edition), McGraw Hill Education (India) Private Limited : New Delhi (Chapter 05 pp 5.39).
- (4) ત્રિવેદી એચ.કે., શાહ રમેશ બી.. 2004. વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોનું અર્થશાસ્ત્ર, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ : અમદાવાદ (પ્રકરણ 4 pp 75-99).
- (5) શાહ રમેશ બી., વૈષ્ણવ મદન મોહન બી. 1986. વિકાસશીલ દેશોના આર્થિક પ્રશ્નો, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ (પ્રકરણ 7 pp 141-168).
- (6) શાહ રમેશ બી., શુક્લ રોહિત. 1992. ભારત દર્શન (ભારતીય અર્થતંત્ર), સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી : વલ્લભ વિધાનગર (પ્રકરણ 10 pp 297-305).

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

● બહુ વૈકલ્પિક પ્રશ્નોના જવાબ

- 1) D 2) B 3) C 4) D

(1) માનવ સંસાધન 2) બેરોજગારી 3) ફરજિયાત

4) ચક્રીય 5) પૂર્ણ

